

Égkultusz. Tengrizmus a korai törökségnél. Szemelvények a II. Türk Kaganátus felirataiból (EÖRDÖGH BALÁZS)

A tengrizmus kifejezés az ótörök *tengri* ‘ég’, ‘isten’ jelentésű szóból ered. Bár a megnevezéssel gyakran találkozunk az ismeretterjesztő- és szakirodalomban, máig vitatott, hogy pontosan milyen vallási nézete- ket takar. A kifejezést a francia vallástörténész és turkológus, Jean-Paul Roux alkotta meg, aki a törökség első írásos emlékeiben, az Orhon folyó völgyében felfedezett 8. századi rovásírásos feliratokban egy magas szervezettségű, monoteista vonásokat mutató égisten (*Tengri*) kultusz nyomait vélte felfedezni. Felvetéseit máig vitatják, de a kifejezés általánosan elterjedté vált a törökség ősi, világvallások felvétele előtti hiedelemrendszerének jelölésére. Emellett, mivel maga a *tengri* szó a török nyelvek többségében, illetve egyes mongol nyelvekben ‘isten’ jelentéssel bír, olyan jelenségekre is alkalmazni kezdték, melyekről nem állíthatjuk bizonyosan, hogy közvetlen kapcsolatban állnak az ótörök feliratok vallásával, de *Tengri*, az égisten megjelenik bennük. Ezen az elven egyes mai török népek hiedelemvilágát is tengrizmusnak nevezik.

Mindenekelőtt fontos leszögeznünk, hogy napjaink tengrizmusa és a törökök 8. századi vallása között nem tehetünk egyenlőségjelet. Jelen írásban csak ez utóbbi, szűken értelmezett tengrizmus bemutatására vállalkozunk. Az ótörök feliratok szövegéből kiindulva azon népek hitrendszerét igyekszünk rekonstruálni, amelyek e feliratokat készítették. Következtéseink nem terjeszthetők ki egész Belső-Ázsiára és a 8. századtól máig terjedő időszakokra. Akár az adott korban is, más területen, más társadalmi közegben eltérhettek a hiedelemrendszer elemei. A később keletkezett szövegeket és a mai folklórt fel tudjuk ugyan használni, de a párhuzamok felállításakor nem árt az óvatosság. A mai samanizáló török népek (pl: altaj, hakasz) mitológiája sok ősi elemet megőrizhetett, de más társadalmi berendezkedés és életmód jellemzi őket, mint a rovásszövegeket készítő népeket. Általánosan elfogadott az a nézet, miszerint a tengrizmus a társadalmi változások hatására, a török mitológia, valamint idegen vallási elemek szinkretizmusából született. A samanizáló török népek esetén pont ez, a tengrizmus kialakulásában kulcs momentumnak tartott társadalmi átalakulás nem figyelhető meg. A szibériai török népek életmódja is nagyban eltér a birodalomalkotó nomád népekétől, s ez szintén meghatározó a vallási képzetek alakulása szempontjából.

Tengrizmust tárgyaló fejezetünk felépítése valamelyest eltér a kötet többi fejezetétől, mivel maga a vallási jelenség is más megközelítést kíván. A többi tárgyalt vallással ellentétben a tengrizmus sajátos török fejlemény, csupán a belső-ázsiai törökséggel szoros kapcsolatban álló népek, például a mongolok kultúrájában lelhetőek fel nyomai. Szintén kivételes módon, nem állnak rendelkezésünkre vallási szövegek, de még külső forrásból származó leírás sem. Szinte kizárt, hogy kidolgozott dogmarendszer kapcsolódott a kultuszhoz, ha volt is ilyen, nyomai sem fedezhetőek fel már. Csupán a relative kisszámú, világi témát elbeszélő ötörök feliratból, idegen követek beszámolóiból és krónikák utalásaiból tudunk a hiedelemrendszerre következtetni. Ebből kifolyólag, a kutatók még a tengrizmus alapvető jegyeire vonatkozóan sem tudtak konszenzusra jutni. Mivel nem áll rendelkezésünkre olyan egységes vallási szöveg, melyet elemezve a tengrizmus karakterjegyeit leírhatnánk, a fejezet tematikáját a kutatók által felvetett kérdések szolgáltatják, ezekhez rendeljük hozzá az ötörök feliratok vonatkozó részeit.

A türk hitvilág értelmezésének három fő iránya bontakozott ki.¹ Az első Uno Harva finn etnológus és valláskutató nyomán, a kínai univerzalizmus² megfelelőjeként definiálta a türk égisten kultuszt (Harva 1938). Ez az elmélet mára visszaszorult, mert míg az egyezések javarészt univerzálisak, az eltérések nagy számúak és a vallási jelenségek lényegét érintik. Míg Kínában egy finoman kidolgozott metafizikai rendszer alakult ki, a türk feliratokban ennek nyomát sem lelni. A két világlátás, életmód és kultúra közti óriási különbség szintén a vallási képzetek összefüggése ellen szól (Dallos 1998: 2–4).

Az a nézet, mely szerint a törökség „eredeti” vallása a samanizmus volt, melynek a tengrizmus csupán speciális megjelenési formája, főként az orosz nyelvű szakirodalomban terjedt el. Ez az elmélet elsősorban általános világnézeti azonosságokra épít, valamint arra, hogy a samanizmus jellegzetes, háromosztatú világmépének nyomait véli felfedezni a feliratokban.

¹ Ez az összegzés Dallos Edina 1998-ban megvédett, Az orhoni feliratok hitvilági elemei című altajszitkai szakdolgozatának kutatástörténetére támaszkodik. Bár a szakdolgozat főbb megállapításait Dallos 2004-ben publikálta (Dallos 2004), ebben a cikkben a kutatások valamivel szűkebb területét érinti, ezért mi a bővebb szakdolgozatra hivatkozunk.

² Univerzalizmus alatt a kínai metafizikai rendszereket meghatározó vallási-filozófiai alapelvet értjük, mely az öt őselem (föld, víz, tűz, fa, fém) és a két ellentétes principium (*jin* és *jang*) jelenlétére, valamint ezek összhangjának szabályára (*tao*) épül. Az univerzalizmus két legfontosabb irányzata, a Kung Fu-ce tanításai nyomán kialakult konfucianizmus, illetve a Lao-ce tanításain alapuló taoizmus.

A harmadik kutatási irány nem minden esetben áll szemben az előzőekkel, de a hangsúlyt a tengrizmus társadalmi vonatkozásaira helyezi, kialakulását a magasabb szervezettségű nomád birodalmak megjelenéséhez köti. Roux 1950-es években publikált cikksorozatában egy olyan monoteisztikus égkultuszt ír le, mely élesen szemben áll a törökség ősi vallási elképzeléseivel s szorosan a kagán személyéhez köthető. A nyugati vallástudományi iskolák az ő szövegértelmezéséből kiindulva, a kultuszt kezdetleges monoteizmusként értékelték (Eliade 2006: 568–569).

Dallos Edina magyar turkológus és néprajzkutató, megkérdőjelezi mind a samanizmus világgépének megjelenését a feliratokban, mind a tengrizmus birodalmi vallás jellegét (Dallos 2004).

A bemutatott kutatási irányzatok felvetéseit alább, az egyes kérdéskörök kapcsán, a források bevonásával fogjuk tárgyalni, esetenként új megközelítést is alkalmazva.

A TÜRK HIEDELEMRENDSZER FORRÁSAI

A törökség első nyelvemlékei a 8. századból maradtak ránk. A Második Türk Kaganátus (687–745) idején állított sztéléken a birodalom kialakulásának történetét s a kagánok hős cselekedeteit örökítették meg. E rovásírásos szövegek nem vallási tartalmúak ugyan, de számos olyan utalást rejtenek, melyek segítségünkre lehetnek a hiedelemvilág rekonstruálásában.

A Türk Birodalom

A 6. században egy új birodalom született a mai Mongólia területén, mely szervezettségét és hatalmát tekintve felülmúlta az összes addigi nomád hatalmat, s Kínától Bizáncig egységbe fogta Belső-Ázsiát. A türkök 552-ben, a feliratokban is megjelenő Bumin kagán vezetésével alapítottak birodalmat, mely szinte a születése pillanatában két részre oszlott. A keleti, egységesebb rész ura lett Bumin kagán, a nyugati, kevésbé központosított terület felett pedig testvére, a feliratokban szintén megjelenő Istemi kagán gyakorolta a hatalmat (Vásáry 2003: 63–65).

A türkök gyorsan terjeszkedtek és hamar kapcsolatba kerültek Bizánccal, melynek köszönhetően megjelentek az első európai leírások Belső-Ázsiáról. A görög követek töredékekben fennmaradt beszámolóí mellett a kínai krónikák is közvetítenek információkat a türkök hiedelmeiről. Ebből az időszakból maradt ránk az első belső keletkezésű, bár nem török nyelven

íródott türk sírfelirat is.³ A források arról tanúskodnak, már ekkor is jelen voltak a birodalom területén a világvallások (Golden 1992: 150).

A türkök uralmának Kína 7. századi megerősödése vetett véget. 630-ban a Keleti, 659-ben a Nyugati Kaganátus bomlott fel. Ezzel néhány évtizedre megszűnt az önálló türk állam. Ennek az időszaknak az eseményei az orhoni feliratokban már konkrétan is megjelennek: Kína a türk birodalom szétesését követő évtizedekben kísérletet tett arra, hogy beolvassa a türköket saját államába. Az előkelőknek kínai rangokat adományoztak és Csanganba, a fővárosba telepítették őket. A vezető réteg elkínaisodása ellenére időről időre lázadások ütötték fel fejüket, melynek következtében a türk törzsi szervezetet is átalakították, a nomádokat pedig letelepedésre kényszerítették a kínai limes mentén. A türkök végül az utolsó kagán leszármazottja, Kutlug (uralkodói nevén: Elteris, 'népgyűjtő') vezetésével vívták ki a függetlenségüket 687-ben. A harcban döntő fordulatot hozott egy kínai neveltetésű, de türk származású előkelő, Jüancsen átállása. Jüancsent tárgyalni küldték a lázadókhoz, de szembefordult korábbi uraival, felvette a Tonjukuk nevet, és Elteris után további két kagánt kiszolgálva, a Második Türk Kaganátus legjelentősebb államférfija vált belőle. Az ő tiszteletére emelték azt az emlékkövet, mely a török nyelv egyik első írott forrásaként jelen munkának is alapja (Vásáry 2003: 67–78).

Elteris és Tonjukuk a kínai határvidékről visszavezette a türköket az „őshazába”, a szent Ötükenre.⁴ A kagán halála után testvére, Kapgan (691–716), majd fiai, Köl tegin⁵ és Bilge kagán kerültek hatalomra. Köl tegin 15 éven át tartotta kézben a birodalom ügyeit, de ő maga sohasem viselte a kagáni címet. Maga helyett bátyját tette meg uralkodónak, aki Bilge ('bölcs') kagán néven 734-ig uralkodott (Sinor 2008: 312). A két testvér emlékét szintén rovásírásos kőoszlopok őrzik.

Bilge kagán halálát anarchia követte, mely az ujjur törzs hatalomra jutásával ért véget. A türkökhöz nyelvileg és etnikailag is nagyon közel álló ujjurok 745-ben alapítottak birodalmat, mely majd egy évszázadig, 840-ig fennállt. A birodalom fénykorát Bögü kagán uralkodása (759–779) alatt élte, mely időszak egyik legnagyobb horderejű eseménye, hogy a kagán, feltehetőleg politikai megfontolásból, államvallássá tette a manicheizmust (lásd Manicheizmus a török népeknél című tanul-

³ A buguti emlékkövet 581-ben állították. Három oldalán szogd szöveg található, a negyedik oldal erősen romlott, egyes vélekedések szerint szanszkrit szöveg volt olvasható rajta.

⁴ Pontosán nem beazonosítható terület a Hangáj-hegység keleti részén (mai Közép-Mongólia).

⁵ A *tegin* szó tiszteleti címet jelöl ('herceg'). Leggyakrabban a kagán közeli rokonát, testvérét vagy fiát illette. (Clauson 1972).

mányt e kötetben.) Ezzel az aktussal lezárult Belső-Ázsia történetének egy korszaka. Bár az uralkodó réteg áttérése nyilvánvalóan nem eredményezte a teljes belső-ázsiai törökség vallási képzeteinek átalakulását, a manicheizmus hatására jelentős változások indultak meg. Ebben az időszakban, a 8. század közepe táján szilárdult meg az iszlám hatalom is Belső-Ázsia dél-nyugati részén (lásd Az iszlám kezdetei Közép-Ázsiában című tanulmányt e kötetben.)

A türk rovásírás

A türk rovásírás kialakulására vonatkozóan számos tudományos elképzelés látott napvilágot. A legvalószínűbb az, hogy a végső fokon arámira visszavezethető írás szogd közvetítéssel került a türkökhöz, ahol idomult a török nyelv igéyeihez (Vásáry 2003: 80). Az, hogy az első belső keletkezésű szövegek lejegyzésére a szogd írást használták, arra enged következtetni, hogy ha létezett is türk rovásírás a 8. századot megelőzően, még nem alkalmazták szakrális szövegek lejegyzésére, jelentősége nem vethető össze azzal, amit a Második Türk Kaganátus idején betöltött.

Rovásírásos emlékeket mindazokon a területeken találunk, melyek egykoron türk kulturális hatás alatt álltak (Vásáry 2003: 81), s ezek majdnem minden esetben sírfeliratok. A feliratokat a szakirodalom lelőhelyük szerint csoportosítja, eszerint különböztetünk meg orhoni, jenyiszeji, stb. feliratokat. Az első és legterjedelmesebb szövegeket a Második Türk Kaganátus idején vésték kőbe, a birodalom központi területének számító Orhon folyó völgyében⁶ (mai Mongólia). Az általunk bemutatott Tonjukuk (716–726 között), Köl Tegin (732), Bilge kagán (734/735) és Ongi (732–734) felirat is ide sorolható.

Az ujugrok politikai és kulturális értelemben is a türkök utódainak tekinthetőek, ennek megfelelően a rovásírás használata is tovább élt köriükben. Az ebben az időszakban keletkezett feliratok nyelve lényegében megegyezik a türk feliratokéval, legfeljebb nyelvjárási különbségek fellelvezhetőek köztük.

A manicheizmus felvétele az írás területén is változást eredményezett. Egy darabig még használták a rovás betűket, de a minket elsősorban érintő vallási szövegek lejegyzésére átvették a manicheus írást, melyből hamarosan kialakult saját írásrendszerük. Itt kell szót ejtenünk egy egyedülálló, papírra írt rovásírásos emlékről, az Irk Bitigről ('Jóskönyv').

⁶ A szigorúan vett Orhon völgyben csupán a Köl tegin és a Bilge kagán felirat található, a szakirodalom azonban ide sorolja az összes olyan rovásírásos emléket, mely a türkök és ujugrok törzsterületének számító Közép-Mongóliából került elő.

A jóslatokat tárgyaló könyvet ugyan az ujjur korban, egy manicheus kolostorban jegyezték le, de témája miatt megőrizhetett számos „eredeti” vallási elképzelést is.

Miután a török népek áttértek más írásrendszerek használatára, a rovásírás teljesen feledésbe merült, az emlékkövek szövegét végül Vilhelm Thomsen és Wilhelm Radloff turkológusok fejtették meg, 1893-ban.

Az orhoni feliratok

Tengrizmust tárgyaló fejezetünket Tonjukuk, Köl tegin és Bilge kagán sírfeliratának, valamint az erősen töredékes Ongi feliratnak az elemzésére építjük. Az orhoni feliratok kritikai kiadását 2004-ben Berta Árpád készítette el (Berta 2004). A kiadás magyar fordítást is tartalmaz, mely elsődlegesen filológiai szempontokat vett figyelembe. Tonjukuk és Köl tegin feliratának irodalmi fordítása 1986-ban jelent meg magyarul, Kakuk Zsuzsa tollából (Kakuk 1986). A kötetünkben megjelenő saját fordításunk alapjául a Berta Árpád által publikált transzkripció szolgált.

Az idézett szövegelemek közül a legkorábbi Tonjukuk felirata (716–726 között)⁷, mely Ulánbátortól mintegy 60 kilométerre keletre állt. Az emlékművet két sztélé alkotta, ezekre vésték 62 sorban a kizárólag türk rovásírással írt feliratot. A szövegben Tonjukuk saját életét meséli el, kínai neveltetését, majd szerepét a türk birodalom felemelkedésében: miként tette kagáná Elterist, vezette vissza a türköt az Ötükenre s győzedelmeskedett seregei élén.

Elteris kisebbik fiának, Köl teginnek 732-ben állítottak emlékoszlopot. E felirat az Orhon folyó régi folyásánál, Tonjukuk feliratától mintegy 360 kilométerre nyugatra, Bilge kagán oszlopának közvetlen közelében található. A két testvér feliratát nem csupán a földrajzi közelség kapcsolja egybe. A feliratok hosszú szakaszai egyeznek, valamint mindkét oszlop egyik oldalán kínai szöveg található. A szövegekben Bilge kagán mondja el öccse és saját maga hős cselekedeteit, továbbá a türk nép múltbéli tévedéseit megidézve intelmeket ad. A feliratok beszámolnak arról is, miként érkeztek kínai díszítőmesterek a halotti emlékmű feldíszítésére, valamint megnevezi magát az író, a kagán unokaöccse, Jolluk tegin is.

Az Ongi síremlék állításának időpontja nagyjából egybe eshetett az utóbbiakéval (732–734), azoktól mintegy 200 kilométerre dél-nyugatra található. A kövön található nemzetségszimbólumok arra mutatnak, a halott a kagán törzsből, de másik családból származott (Berta 2004: 209). A fel-

⁷ Tonjukuk 726-ban halt meg, de jó okunk van feltételezni, hogy a szöveg hamarabb készült, mivel nem jelennek meg benne a 716-utáni, Elteris fiainak hatalomátvételét követő események.

irat hasonlóan a többi szöveghez, az első türk birodalom felemelkedését, hanyatlását, majd a második kaganátusban való feltámadását meséli el; legfőbb mondanivalójaként a Bilge kagánhoz való hűsége int.

A feliratokon kívüli források

A türkök hiedelmeiről, már az Első Türk Kaganátus idején értesülünk kínai kútfőkből, több eredetmondájukat is feljegyezték. Az alábbi történetet minimális eltérésekkel két dinasztikus évkönyv is elmeséli: A türkök a hiungnuk egyik törzsét alkották, akik egy háború alkalmával teljesen elpusztultak. Egyetlen fiú menekült meg, akit egy nőstényfarkas nevelt fel. Később ezt a férfit is megölték, de a farkas egy hatalmas barlangba visszahúzódva világra hozta tíz gyermeküket. Ezek feleségeket hoztak maguknak, majd miután elszaporodtak kijöttek a barlangból és a zsuán-zsuánokhoz⁸ csatlakozva vaskovácsokként szolgáltak. Az évkönyv egy másik, ettől jelentősen eltérő eredetmondáról is beszámol, a farkas ős azonban ebben is szerepel, míg másutt a barlang tűnik fel ismételten (Sinor 2008: 288). Az eredetmondák közti lényegi eltérés ugyan több kérdést is felvet,⁹ de a fenti motívumok a további forrásokban is visszaköszönnek. E szerint a türkök a farkastól származtatják magukat, a kagán sátra előtt farkasfejes zászló lobog és testőrségét is farkasoknak nevezik (Golden 1992: 150). Az állat őstől való származás motívuma szinte minden kultúrában megtalálható, de különösen igaz ez Belső-Ázsiára, ahol a természetfölötti eredet az uralkodó legitimációjának fontos feltétele volt. Arra, hogy a türkök között élt valamilyen totemisztikus képzet, a fentiekén túl, több írott és tággyi forrás is utal.

A farkas mellett visszatérő motívum a mítoszokban a barlang is. Ezzel feltehetően összefüggésben áll, hogy a türkök kagánja a források szerint a törzsi vezetőkkel együtt minden évben az ősök barlangjába vonult, ahol áldozatot mutatott be. Az esemény olyan nagy jelentőségű volt, hogy még a nyugati türkök is elküldték rá méltóságait (Sinor 2008: 296).

A görög források más arcát is megmutatják a türkök vallásának. A bizánci követek, akik mintegy másfél századdal a feliratok állítása előtt jártak közöttük, „pogány” szokásokról, sámánszertartásokról számolnak be.¹⁰

⁸ A türköket megelőzően az 5–6. században a zsuán-zsuánok nomád birodalma volt a vezető erő Belső-Ázsiában.

⁹ Az eredetmondák oly mértékben és annyira lényeges pontokon térnek el egymástól, hogy kizárható, hogy egyazon tradíciót tükrözzék. A kínai forrásban türkként meghatározott adatközlők mögött Sinor különböző, de politikailag a türkökhöz tartozó csoportokat feltételez (Sinor 2008: 288-289).

¹⁰ A töredékek magyar nyelven is olvashatóak, lásd: Györffy 1986.

A beszámoló értékelését nehezíti, hogy a kínai és görög források által türkek nevezett csoportok valódi identitása legtöbbször rejtve marad. A türk fennhatóság alatt álló népek számtalan nyelvi és etnikai csoporthoz tartoztak, ennek megfelelően szokásaik is minden bizonnyal eltértek. A forrásokból kiderül, a samanisztikus és totemisztikus képzetek mellett a világvallások is felbukkantak a birodalomban, s e vallási jelenségek minden valószínűség szerint nem egymástól elhatárolódva, hanem egymásba folyva jelentkeztek.

Az Ujgur Kaganátus idején keletkezett *Irk Bitig* jóslataiban helyi szellemekkel, utak isteneivel találkozunk, feltehetőleg ezek is az ősi mitológia részét képezték.

Az ősi hiedelemrendszer másik fontos forrása Mahmúd Kásgári 11. században készített szótára is. Ebben a török-arab nyelvű munkában Kásgári, a különböző török nyelvekből összegyűjtött szavak illusztrációjaként számos népi költeményt, közmondást idéz. Bár korábban az érintett népek már a muszlim Karahanida Birodalom alattvalói voltak, az idézett anyag tanúsága szerint, az ősi hitvilág képzetei még élénken éltek körükben.

A TENGRI KULTUSZ

Ég és Isten

Talán a legalapvetőbb dolog, melynek vizsgálatával elemzésünket kezdeni érdemes, a *tengri* szó pontos jelentésének meghatározása, hiszen ez nem csak fordítási, de értelmezési kérdéseket is felvet. A szó eredetileg az égboltot jelölte, de első felbukkanásától kezdve hordozott elvonatkoztatott, 'menny', 'Isten' jelentést is (Clauson 1972: 523). A szó a mai török nyelvek szinte mindegyikében megtalálható, de kettős értelmét ritkán őrizte meg. Ez arra vezetett sok kutatót, hogy az 'ég' és 'isten' jelentéseket már a feliratokban elkülönítse, *tengri*-t azonos alakú szóként értelmezze. Ennek ellentmondani látszik, hogy a jelentések csupán a keresztény vagy iszlám hitre tért népek nyelvében váltak szét (Dallos 2004: 72). Az elkülönülés az orhoni feliratokban sem figyelhető meg. *Tengri* kétséget kizáróan jelöli a fizikai eget, hiszen gyakran a földdel szembe állítva találkozunk vele, ugyanakkor mind önállóan, mind a 'kék ég', *kök tengri* szókapcsolatban rendelkezik elvont, spirituális jelentéssel is. Utóbbit számos alkalommal látni fogjuk. Idézzünk ezért most egy olyan részletet, melyben vitathatatlanul megjelenik az ég fizikai jelentése:

Köl tegin K(elet) 22 (TKTa)

türk oğuz bägläri bodun ešidin
üzä täñri basmasar asra yer tälin-
mäsär türk bodun eliñin törüñün
käm ardadı udaçı ärdi türk bodun
ärdin

Türk, oguz bégek és nép, halljá-
tok: Ha fenn az ég nem szakadt
le, ha lenn a föld nem omlott be,
türk nép, birodalmadat, törvénye-
det ki tette tönkre? Ki követte?
Türk nép, te [magad] voltál.

Mint látjuk, a tengri szó hordozta az ég jelentést. Ugyanakkor nem állítható, hogy akár a fenti idézetben, ne lenne szakrális tartalma. Az *‘üzä täñri basmasar asra yer tälinmäsär’* sor úgy is értelmezhető: *‘ha fenn az ég nem sújt minket, ha a lenn föld nem nyílik meg alattunk’*. A szakrális és profán jelentések nem feltétlenül állnak szemben egymással.

Ugyanezt látjuk a *föld* esetében is, mely szintén hordoz elvonatkozott jelentést:

Bilge kagán É(szak) 10-12 (TBKa)

üzä täñri asra yer yarlıqaduq üçün
közün körmädük qulqaqın äšid-
mädük bodunumun ilgärü kün
tuğsuqınga bergärü ... tabğačqa
qurğaru ...ñin ürüñ kümüşin
qırgağlıq qutayın kinlig ešgitisin
özlük atın adğırın qara kišin ...
kök täyiñin türkümä bodunuma
qazğanu berdim

Mert fönn az ég és lenn a föld ke-
gyes volt, amit szemük nem látott,
fülük nem halott, keletre napkel-
téig, délre... a tabgacsig [Kínáig]
nyugatra... fehér ezüst szegélyű
selymét, mosusz illatú brokátját,
ménjét, kancáját, fekete cobolyát
... szürke mókusát türk népemnek
megszereztem.

Nem az ég istenség és a föld istenség kegye jelenik meg a szövegben, hanem egyszerűen a szakrális szintre emelt ég és föld, a „világ” támogatása. A teljes orhoni anyagot áttekintve nem találunk bizonyítékot arra, hogy a *tengri* szó ‘ég’ és ‘Isten’ jelentései elkülönülnének. A fordítási problémákat ugyan ez nem oldja meg, de rendkívül fontos szem előtt tartanunk, hogy a monoteista vallások elvont, transzcendens istenképe nem vetíthető ki *Tengri*re.

A szó jelentését tárgyálva nem mehetünk el Kászgári megjegyzése mellett: *„Az alávaló hitetlenek az eget tengrinek nevezik. Ezek az ember-*

ek minden szemükben hatalmasnak tűnő dologra is, mint nagy hegyre vagy fára, azt mondják: tengri. Leborulnak ezért az ilyen dolgok előtt. A tudós embereket tengrigennek hívják. Isten óvjon minket tőlük” (Dan-koff - Kelly 1985: 377).

Tengrizmus és samanizmus

A szakirodalom egyik alapvető kérdése az, hogy a tengrizmus milyen viszonyban állt a samanizmussal: különálló jelenség, mely szembehe-lyezkedik vele, vagy annak egyedi megjelenési formája? A probléma megvilágításához először a samanizmus fogalmát kell tisztázzuk.

A samanizmus nem egy egységes, dogmákra épülő vallás. A kultusz nem szerveződik meg, nincsenek hittételek, közös ideológia vagy etika. A jelenségeket a sámánnak, a rítus vezetőjének, a túlvilági elemekkel kapcsolatba lépő mediátornak az alakja kapcsolja össze. A samanizmus nem tekinthető komplett hitrendszernek, a sámánszertartások mindig valamilyen célt szolgálnak. Vannak ugyan a mitológiában is lecsapódó általános jellemzők, mint a sámáni kiválasztódás elemei (álmod, sámán-betegség) vagy a sámán eksztatikus utazásának motívumai (világtengely, háromosztatú világ), de ezzel együtt a jelenség akadály nélkül összhangba kerül bármilyen vallással. Buddhista, keresztény és muszlim területeken egyaránt találunk sámánokat.

Ahogy DeWeese rámutatott, a sámán szerepe a kutatásokban általában túlhangsúlyozott. Nem a sámán határozza meg a mindennapok vallásosságát és szakrális normáit, ő elsősorban a nehézségek idején kerül elő, egyébként pedig gyakran kívül reked a társadalmon (DeWeese 1994: 34-35). A jelen-ség azért is él meg problémamentesen bármilyen hitrendszer mellett, mivel annak világnézetét, elveit, de még rítusait is érintetlenül hagyja.

A samanizmus kifejezés használata egyes népek hiedelemrendszerére vonatkoztatva azért problémás, mert azt sugallja, hogy az adott társada-lom vallásának középpontjában a sámán illetve az általa végzett szertar-tások állnak. A ma is samanizáló észak- és közép-ázsiai népek hitéleté-nek középpontjában azonban nem a sámán rituáléja vagy valamely isten imádata áll, hanem az ősöknek szóló felajánlás (DeWeese 1994: 37). Ezek a legfontosabb és legszentebb rítusok. A történelmi forrásokban is ezt találjuk, még az iszlamizálást követő időszakban is (DeWeese 1994: 41). Emlékezzünk a türkök évenkénti összejövetelére az ősök barlangjában, mely a beszámolók szerint rendkívüli jelentőséggel bírt!

A samanizmus, bár nem ragadható meg vallásként, jellegzetes világ-kép társul hozzá. Egész Belső-Ázsiára jellemző, hogy népei számtalan szellem, lélek, természetfölötti erő létezésében hisznek, melyek megsze-

mélyesített alakjait egy függőleges tengely mentén három részre osztott világban képzelik el. Az ember a középső világban él, a felső és alsó világot benépesítő lényekkel pedig a sámánon keresztül lép kapcsolatba. Ez olyannyira általános, a világvallásokra áttért népek hiedelmeiben is élő motívum, hogy minden kétséget kizáróan a Türk Birodalomban is jelen volt. A kérdés az: tetten érhető-e a rovásírásos feliratokban?

Az elmélet támogatói leggyakrabban, a Köl tegin felirat alábbi részletére hivatkoznak:

Köl tegin K(elet) 1 (TKTb)

üzä kök täñri asra yağiz yer qïlin-
duqda ekin ara kiši oğlı qïlin-
mïš kiši oğlında üzä äčüm apam
bumïn qağan ištämi qağan olor-
muš olorupan türk bodunuñ elin
törüsün tuta bermiš

Mikor fent a kék ég és lent a bar-
na föld létrejött, a kettő között
létrejött az ember fia. Az ember
fia fölött őseim, Bumin kagán és
Istemi kagán uralkodtak. Uralko-
dásuk közben a türk nép szerve-
zetét és törvényét megalkották.

A samanizmus háromszatú világgépének megjelenését e sorokban Dallos cáfolta, többek között azon egyszerű érveléssel, hogy a „barna föld” nem jelölheti az alsó világot, hiszen maga az ember is ott él (Dallos 2004: 77). A szöveg továbbá nem egy, a kozmosz kialakulását tárgyaló teremtésmítoszt mesél el, egyszerűen csak az ősidőkre utal, mikor is a világ azon rendje kialakult, hogy a népek fölött Köl tegin és Bilge kagán nemzetsége uralkodik. A világ keletkezésére vonatkozó mítoszok ezen felül, még a samanizáló népek körében is két elem, föld és víz vagy föld és ég elválasztásáról szólnak. A samanizmus háromszatú világgépe a kozmogóniában soha nem jelenik meg.

A teljes orhoni anyagot áttekintve kijelenthető, a samanizmus világgépe nem érhető tetten a feliratokban. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a samanizmushoz kapcsolódó képzetek vagy maga a sámán ne lett volna jelen a türkök társadalmában. Tengrizmus és samanizmus szembeállítás a fogalmak nem tökéletes tisztázásából fakad. A samanizmus világgépe tökéletesen megfér a világvallások teljesen eltérő világgépe mellett is. Alapvető hiba lenne a hitvilágot letisztult rendszerként értelmezni és ez alapján rekonstruálni. Az ellentmondások teljesen természetes velejárói egy hiedelemrendszernek, egy képzet jelenléte nem zárja ki, egy annak

ellentmondó képzet egyidejű jelenlétét. Még a tételes vallások sem mentesek az ellentmondásoktól, elég a Biblia teremtésmítoszaira gondolnunk.

Ha a tengrizmus birodalmi vallás voltát el is fogadjuk, irreálisnak tűnik az a Roux által hangsúlyozott elképzelés, hogy egy belső keletkezésű, dogmákat nélkülöző hiedelemrendszer élesen szembehelyezkedjen az ősi praktikával, mikor az, egy olyan rendkívül szigorú elveket követő vallással is képes volt összeolvadni, mint az iszlám.¹¹ Az által, hogy a birodalom elért egy magasabb szervezetségi fokra, nem kellett az ősi vallási képzeteket eltipornia, hiszen azok jelen esetben nem konzerváltak semmilyen társadalmi berendezkedést. A tengrizmusnak nyilvánvalóan az ősi hitvilágba is lenyúlnak a gyökerei, s ha később, akár idegen hatások eredményeként, az égisten köré birodalmi ideológia szerveződött is, nem valószínű, hogy ez a népi mitológiát és vallási praktikát alapjaiban megváltoztatta.

Tengrizmus és monoteizmus

Roux a birodalmi struktúra kialakulásával hozza összefüggésbe azt, hogy *tengri* kiemelkedett a hiedelemvilágból. Úgy véli, az égisten kultuszát a kagán tudatosan és erővel tartotta fenn. Eliade már klasszikus monoteizmust ír le lényegében (Eliade 2006: 568-569). Az egyistenhit megjelenése nem lenne meglepő a türkök szinkretizmusra rendkívül fogékony hiedelemrendszerében, hiszen monoteista vallásokkal már korábban is kapcsolatba kerültek, a kérdés ismételten az, hogy felfedezhetjük-e ennek nyomait a feliratokban?

Tengri kultusza olyan értelemben semmiképpen nem nevezhető egyistenhitnek, hogy nem Ő az egyetlen hatalommal bíró spirituális entitás. Bár frekvenciája szembeötlő a feliratokban, szinte nem találunk olyan funkciót, mely kizárólag hozzá kapcsolódna. Az előzőekben már bemutattuk azt a szöveget, melyben Bilge kagán az ég és a föld kegyessége által terjesztette ki és gyarapította birodalmát. Álljon itt további két szöveg:

¹¹ Roux a tengrizmust egyenesen anti-samanisztikus, anti-totemisztikus nézetnek vallja (Roux 1987b: 87).

Tonjukuk 38-39 (TTOa)

tānri umay ĩduq yer sub basa ber-
di ārinĵ nākā tāzārbiz ũküş teyin
nākā qorqur biz az teyin nā basī-
nalim tāgālim tedim tāgdimiz
yulidīmiz

Tengri, Umaj és a szent föld-víz
támadni engedett. Miért futnánk
el, mondván hogy számosak?
Miért félénk, mondván hogy ke-
vesen vagyunk? Miért hagynánk
megtámadni magunkat? Támad-
junk! – mondtam. Támadtunk és
szétvertük őket.

Köl tegin K(elet) 10-11 (TKTc)

yoqadu barīr ārmiš ũzā türk tānri-
si türk ĩduq yeri subī anĵa temiš
türk bodun yoq bolmazun teyin
bodun bolčun teyin

[A türk nép] pusztulásnak indult.
Fenn a türkök *Tengrije*, a tür-
kök szent föld-vize ekként szólt:
A türk nép ne semmisüljön meg! -
mondták - Maradjon meg a nép !

Láthatjuk, hogy a szakirodalomban Tengrihez rendelt funkciók nagy részében, mint a birodalom felemelése, a kagán kiválasztása, vagy a kegyesség gyakorlása, az égisten osztozik más elemekkel. Ő áll a hierarchia csúcsán, ám nem kizárólagosan tölti be népet vezető szerepét. A *föld, Umaj* istennő, valamint a szakrális értelemben vett hazát, a „türkök föld-jét” jelölő *szent föld-víz* szintén hatással van az események alakulására.

A monoteista elmélet hívei szerint *Tengri* nem csupán főistenként jelenik meg a szövegekben, hanem teremtő, sőt, egyes olvasatok szerint, semmiből teremtő istenként. A kutatások, leggyakrabban az alábbi sokra hivatkoznak:

Köl tegin É(szak) 10 (TKTd)

köl tegin kãrgãk buldĩ özüм
saqĩndĩм körür közüm körmãz
täg bilir biligim bilmãz täg boldĩ
özüm saqĩndĩм öд täñri aysar kiši
oġlĩ qop ölgãli tirimiš

Köl tegin meghalt. Magam elgon-
dolkodtam. Látó szemem, mintha
nem látott volna. Tudó tudásom,
mintha nem tudott volna. Magam
elgondolkodtam. Az idõt Tengri
szabja meg, az emberfia mind ha-
landónak teremtett.

Ebben a részletben megjelenik Tengrinek az a funkciója, mely már kizárólag csak hozzá kapcsolódik, mégpedig hogy az idõt meghatározza. E sorok azonban az időre nem kozmikus jelentésben utalnak, ez az értelmezés a szöveg helytelen fordításából fakad. Az ég által az ember ideje rendeltetik el. A környező szöveg, melyben Bilge kagán öccsének halálán búslakodik, valamint a halandóságon filozofál, ezt egyértelművé teszi. Az *ex nihilo* teremtés szemben állna az összes belső-ázsiai eredetmítosszal is, az majdnem egész Ázsiában, a török, mongol és a finnugor népek körében is ismeretlen. Az eredetmondák szinte kivétel nélkül egy vizekből a földet felszínre hozó lényről: madárról, teknősről szólnak (Eliade 2006: 571–572).

A teremtés még a kagán címben jelenik meg:

Bilge kagán D(él) 13 (TBKb)

tãñri täg täñri yaratmĩš türk bilgã
qaġan sabĩм

[Nekem] *Tengri*hez hasonlatos,
Tengri teremtette türk Bilge ka-
gánnak a szavaim

A *yarat-* ige azonban – mely számunkra azért lehet különösen érdekes, mert egy töről fakad a magyar *gyárt* igével – nem jelentett *ex nihilo* teremtést, csupán megalkotást (Róna-Tas-Berta 2011: 375-376). E szövegrészlet egyébként sem arra vonatkozik, hogy Tengri a semmiből, vagy akár a porból megalkotta volna Bilge kagánt; de még arra sem, hogy ő lehelt volna életet belé. Párhuzamba állítva a kagán másutt olvasható megnevezésével, ez egyértelművé válik:

Köl tegin D(él) 1 (TKTe)

tänri täg tänridä bolmuš türk bilgä Tengrihez hasonlatos, Tengriből
qağan bo ödkä olordum való Bilge kagán, ez időben ural-
koddtam.

A *tängridä bolmuš* szavak szó szerinti jelentése ‘*tengriből lett*’. A fordítások leggyakrabban ezt, mint ‘égben született’, ‘*Tengri által teremtet*’ adják vissza. A két idézetet egybevetve, valamint a szövegekörnyezetet figyelembe véve a szövegek egyértelműen arra vonatkoznak, hogy a kagán *Tengri* által vált kagánná, ő emelte rangjára. Mindkét sor értelme az tehát, hogy: ‘*A Tengrihez hasonló, Tengri által uralkodóvá tett Bilge kagán*’, mely jelentés, így már a szöveg egészével is tökéletesen összhangba kerül.

A teljes orhoni anyagot áttekintve sem találunk olyan részletet, mely a semmiből teremtésre utalna. Az egyetlen, világ keletkezéséhez kapcsolható szöveget már idéztük: *Mikor fent a kék ég és lent a barna föld létrejött, a kettő között létrejött az ember fia. Az ember fia fölött őseim, Bumin kagán és Istemi kagán uralkodtak. Uralkodásuk közben a türk nép szervezetét és törvényét megalkották* (Köl tegin K1). A szöveg mind az elemek, mind az ember vonatkozásában a *qilin*-igét használja, ami a *qil*- ‘csinálni’ ige reflexív formája: ‘elkészülni’, ‘létrejönni’. Teremtésről vagy isteni beavatkozásról, tehát nem esik szó, de az is kétségbe vonható, hogy egyáltalán a világ keletkezését tárgyalja a szöveg. A belső-ázsiai népek mitológiájában, függetlenül attól, hogy milyen vallást vettek fel, a kozmogónia tartalmazza az ember teremtését is, de nem absztrakt formában, hanem közösség értelemben (DeWeese 1994: 48). Az univerzum rendje és a közösség élete között szoros összefüggés van, ez jóval fontosabb, mint a dolgok végső eredete. Ez olvasható ki a fenti szövegből is. A világ rendje az, hogy az embereket uralkodói karizmával (*kut*) rendelkező türk uralkodók vezessék: Bumin kagán, Istemi kagán és leszármazottjaik, a feliratot készíttető Bilge kagán. Ha a nép elhagyja rendelt kagánját, a világ a feje tetejére áll és a nép megsemmisül. Szinte ugyanezt, fogalmazza meg az Ongi felirat is, elhagyva a föld és ég elválasztásának leírását:

Ongi 1-2 (TOa)

äčümüz apamiz yamı qagan tört
buluñuğ etmiş yigmiş yaymiş
basmiş ol qan yoq bolduqda kesrä
el yitmiş ičginmiş

Ősünk, Jami (Bumin) kagán a
négy égtájat megszervezte, össze-
gyűjtötte, szétszórta és meghódí-
totta. Mikor a kán már nem volt, a
birodalom eltűnt, elveszett.

Tengri és a Birodalom

A kutatások egyik fő kérdése, hogy a tengrizmus kialakulása összefü-
gött-e a társadalmi és politikai berendezkedés változásával? A kagán
képviselte-e az új vallást, vagy viszonyuk természetesen adódott abból,
hogy *Tengri* állt az ősi hitvilág hierarchiájának csúcsán?

Az orhoni feliratokban a kagán és *Tengri* kapcsolata rendkívül szoros-
nak mutatkozik. Egyik legfontosabb szerepe nyilvánvalóan az, hogy le-
gitimálja az uralkodót. Már a „*Tengrihez hasonlatos, Tengri teremtette*”
kagáni cím is ezt mutatja.

Köl tegin K(elet) 24-26 (TKTf)

tänri el berigmä täñri türk bodun
atı küsi yoq bolmazun teyin özü-
mün ol täñri qagan olordı

Tengri birodalmat adott: a türk
nép neve, híre ne vesszen el –
mondta és *Tengri* kagáná tett
engem

Az isteni eredetű legitimációnak a steppén rendkívüli jelentősége volt.
A kagán uralmát „örök köbe” véső birodalom, legitimitásának megalapozásakor nem hivatkozhatott olyan istenségre, kinek nem volt kiterjedt kultusza, így ez *Tengri* hatalmáról is árulkodik.¹² A türkök eredetmondájának farkasa, érdekes módon, sem a szövegekben, sem a sztéléken nem jelenik meg, ez azonban kevés ahhoz, hogy azt állítsuk, az új vallás szembe helyezkedett az ősi, samanisztikus és totemisztikus képzetekkel.

¹² Roux, Tengri 'tétlen istenné', *deus otiosus*sá válását - mely a mai samanizáló török népek mitológiájában megfigyelhető - a kagán szerepének csökkenésével hozta összefüggésbe. Ebből fakadóan azt feltételezte, kultusza csak rövid időszakokban és csak a kagánhoz kapcsolódva jelent meg (Roux 1987a: 402-403). Ennek ellentmondani látszik, hogy Tengri szinte az összes török nyelvben 'isten' jelentésben örződött meg (Dallos 2004: 79), valamint itt is figyelembe kell vennünk, a népek közti jelentős életmódbeli és társadalmi különbséget.

Egy „a kagán által teljes erejével és egészében” fenntartott birodalmi vallás (Eliade 2006: 569) létrehozására a türköknek két oka lehetett: vagy - mint a legtöbb nomád megtérés esetén - hogy a környező hatalmaktól való függetlenségüket biztosítsák, vagy, hogy a heterogén társadalmat egy felsőbb ideológia mentén egyesítsék. Ilyen kísérletre a külső források nem utalnak, *Tengri* jelentősége pedig a feliratokban nem feltétlenül nagyobb annál, mint amit a kagán legitimációja a hiedelemvilág legfőbb istenétől természetesen módon megkövetel. Az égisten kiemelt szerepe és a vele kapcsolatba hozott uralkodó ezen felül az egyik legáltalánosabb, civilizációtól független kulturális motívum.

A hitrendszer egyéb elemei

A szövegekben *Tengri* a földdel és *Umajjal* párba állítva jelenik meg. A földet jelölő *yer* szó profán jelentéssel is bír, leggyakrabban ‘hely’ értelemben találkozunk vele. Az ég kozmikus párnaként azonban hordoz spirituális jelentést is és mindig *Tengri*vel együtt áll. Ez legjobban a már bemutatott „*Mert fönn az ég és lenn a föld kegyes volt...*” (Bilge kagán É10) sorokban ragadható meg. A föld osztozik *Tengri* azon tulajdonságában, hogy kegyessége révén a türk nép boldogulását segíti.

Umaj, *Tengri* férfi jellegével szemben a női princípiumot képviseli, de a szövegben nincs utalás arra, hogy azonos lenne a földdel, és az ég-föld, *Tengri-Umaj* kapcsolat fedné egymást. Az, hogy női princípiumot takar, abból derül ki bizonyosan, hogy míg a kagánt a *Tengri*hez hasonlatos, feleségét, a katunt az *Umaj*hoz hasonlatos jelző illeti.

Köl tegin K(elet) 30-31 (TKTg)

qañim qağan uĉduqda inim köl
tegin yeti yaşda qaldı umay tæg
ögüm qatun qutına inim köl tegin
är at buldı

Mikor apám, a kagán meghalt [elrepült], öcsém Köl tegin hét éves volt. *Umaj*hoz hasonlatos anyám *kutjában*, öcsém Köl tegin megtalálta a férfi nevet [felnőtt].

Ez a részlet szinte többe elárul a katunról, mint magáról *Umaj*ról. Az, hogy a feliratokban - a szobrokhoz és festményekhez hasonlóan - hangsúlyosan jelen van a kagán mellett, fontos társadalmi szerepét mutatja, mely a feliratok világképében is lecsapódik.

Umaj nyilvánvalóan női princípium, de hogy *Tengri* mitológiai párjának tekinthető-e, ebből a részletből nem állapítható meg. A fent be-

mutatott szövegen kívül, az egész rovásírásos anyagban csupán egyszer találkozunk nevével, melyből csupán az derül ki, hogy őrá is a történések menetét meghatározó erőként tekintettek: „*Tengri, Umaj és a szent föld-víz támadni engedett...*” (Tonjukuk 38-39).

Umaj nevével, spirituális értelemben a feliratokat követően csupán Kásgárínál találkozunk: megadja a szó profán, ‘*placenta*’ jelentését, de idéz egy közmondást is, mely szerint: ‘*Ki Umajhoz imádkozik, annak gyermeke lesz!*’ (Dankoff - Kelly 1982: 123). Azzal, hogy az istennő elnevezése a ‘*placenta*’ jelentésű szóból ered, nem minden kutató ért egyet, más elképzelések szerint azonban, mivel a ‘*placenta*’ jelentésű *umaj* szó mongol eredetű a törökben, egyenesen a mongol vallási képzetek jelenlétét bizonyítja a türk hiedelemvilágban (Sinor 2008: 314). *Umaj* a mai mitológiában, általában a termékenységhez, házi tűzhelyhez, gyermekekhez köthető istenség.¹³ Bár a tengrizmussal foglalkozó irodalom gyakran, mint földistennőt írja le, erre nem találunk bizonyítékot a szövegekben és a modern adatok sem feltétlenül igazolják. *Umaj* mai alakja és a feliratokban megjelenő istennő csak óvatosan kapcsolható össze, nem állíthatjuk, hogy hasonló tulajdonságokkal bírtak. Mint spirituális lényt, közel ezer évre szem elől tévesztjük, ami irdatlan távolság egy vallási képzet fejlődésének történetében.

A földön és *Umajon* kívül még egy elem jelenik meg a feliratokban, mely Tengrihez hasonlóan befolyással bír a türk nép sorsára. A *yer sub*, ‘föld-víz’ kifejezés két értelemben is használatos. Önmagában állva, egyszerűen egy nép által birtokolt területet jelöl:

Köl tegin K(elet) 20 (TKTh)

kögmän yer sub idisiz qalmazun
teyin az qırqız bodunuğ yaratıp
kaldımiz

Mondván, hogy a Kögmen föld-
víz gazdátlan ne maradjon, a
kisszámú kirgiz népet megszer-
vezve ide jöttünk.

Abban az esetben azonban, amikor *ıduq yer sub*, ‘szent föld-víz’ jelzős szerkezetben áll, egy elvont, szakrális haza fogalmát takarja (Dallos 1998: 17). „*Fenn a türkök Tengrije, a türkök szent föld-vize ekként szólt: A türk nép ne semmisüljön meg!*” (Köl tegin K10).

¹³ A hakasok az öntudatlan gyermeki lelket nevezik *umaj*nak, születéstől kezdve addig, amíg a gyerek megszólal s megtanul járni. Utána *kumak* nevezik (Basilov 1988: 531).

A *föld-víz* a szakirodalom gyakran földistenségként írja le, elsősorban az azonos elnevezésű haksz, altaji és kirgiz pártfogó szellem kultuszából következőt, de a feliratok nem utalnak erre (Dallos 2004: 75). A *szent föld-víz* csupán az általunk is idézett szakaszokban fordul elő, ahol a már említett „haza” fogalmat takarja. Ez a többi szent elemtől is megkülönbözteti, mivel sokkal elvontabb, mint egy mitológiai alak vagy megszemélyesített természeti jelenség.

Tengri, a föld, Umaj és a *szent föl-víz* az a négy elem, mely különálló spirituális entitásként megjelenik a feliratokban. Ezeken felül a legfontosabb vallási fogalom a *kut*, mely *tengri*hez hasonlóan szintén olyan szó, amely megtalálható a török nyelvek többségében. Jelentései szer-teágazóak, általában karizma, életerő, lélek, sors, szerencse jelentésben találkozunk vele. A feliratokban uralkodói karizmát jelöl:

Köl tegin D(él) 9 (TKTi)

tänri yarlıqaduqın üçün özüm qu-
tum bar üçün qağan olordum

Mert *Tengri* kegyes volt és mert
kuttal rendelkezem, kagánként
uralkodtam.

Köl tegin K(elet) 29 (TKTj)

kesrä tänri yarlıqazu qutum bar
üçün ülügüm bar üçün öldäçi bo-
dunug tırgürü igidim

Azután *Tengri* kegyelméből, mi-
vel *kuttal* rendelkeztem és mivel
szerencsém volt, a haldokló nép-
be életet leheltem

Kuttal nem csak a kagán, de a katun is rendelkezik: „*Umajhoz hasonlatos anyám kutjában, öcsém Köl tegin megtalálta a férfi nevet [felnőtt]*” (Köl tegin K31). A feliratokban a *kut* kizárólag a kagánhoz és a katunhoz tartozik, ez teszi őket alkalmassá az uralkodásra. A *kut* legitimál, ugyanakkor az uralkodói jogon jóval túlmutat. Olyan karizmatikus erő, mely a kiválasztott személyen keresztül sugárzik ki. Ahogy Köl tegin számára *Umaj*hoz hasonlatos anyja biztosítja a *kutot*, a nép számára a kagán:

Ongi 8 ·
(TOb)

qaŋim šad anja ötünmüš täŋrikän
almazun teyin bodun anda qut är-
mäzkä tasulmazun

Apám, a sad, így fohászzkodott:
A fenség ne vesszen el! - mon-
ta - A nép ne veszítse el *kutját*.

Kut nélkül elveszik a nép, ezért rendkívüli jelentőségű, hogy olyan ka-
gán uralkodjon, aki rendelkezik vele.

Bilge kagán K(elet) 35
(TBKc)

üzä täŋri iđuq yer sub ečim qağan
qutı taplamadı

Fenn *Tengri*, a szent föld-víz és
nagybátyám [Kapgan] a kagán
kutja nem egyezett.

A kagán, a *kutot* tekintve úgy tűnik, közvetítő kapocs a profán és a
szakrális szint, a nép és a transzcendes között. A feliratokban ugyanakkor
érdekes módon nincs nyoma annak, hogy a kagánnak a *kutot* Tengri szol-
gáltatná (mint teszi azt az erővel, győzelemmel, kegyességgel).

A hitvilág elemeihez sorolva kell megemlítenünk a türk nép szent föld-
jét, az Ötükent is. Az Ötüken, bár pontosan nem beazonosítható, de valós
földrajzi helyet jelöl. Külső források is megerősítik, hogy rendkívül nagy
jelentősége volt. Több elmélet született arról, hogy a kultikus világcent-
rumot jelentette a türkök számára.

Köl tegin D(él) 4
(TKTk)

el tutsaq yer ötükän yiš ärmiš

Az Ötüken *jis* birodalmat megtar-
tó hely

Köl tegin K(elet) 23-24
(TKTI)

iđuq ötükän yiš bodun bardig
ilgärü barigma bardig qurigaru
barigma bardig bardug yerdä
ädgüg ol ärinj qaŋing subča yö-
gürdi sünjükün tagča yatdı

[Te, aki] a szent Ötüken *jis* népe vagy,
elmentél. Keletre mentél, nyugatra
mentél. A földön, ahová mentél, az
lett a sorsod, hogy véred pataként
folyjon, csontod hegyekben álljon.

A felsoroltakon túl sem a mai belső-ázsiai mitológia egyéb alakjaival, sem a régi források, így Kásgári, illetve az *Irk Bitig* által említett spirituális lényekkel nem találkozunk. Tengrit leszámítva a többi szakrális elem is rendkívül ritkán fordul elő, a *szent föld-víz* három, *Umaj* két alkalommal. A mitológiai lények, démonok hiánya, hasonlóan a háromosztatú világgép hiányához azonban nem jelenti azt, hogy ezek a képzetek nem voltak jelen a kagán környezetében. Szerepeltetésük a szöveg hangvételel, témájával is ellentétes lenne.

A FELIRATOK VALLÁSI HÁTTERE

A kutatók Tengrit gyakran csupán önmagában, a szövegből kiemelve vizsgálták. Alakjára vonatkozóan a mára általánosan elfogadottá vált, enciklopédiákban leggyakrabban visszaköszönő nézet Roux elméletét tükrözi. E szerint az égisten a kagánhoz hasonlóan uralkodik: büntet és jutalmaz, élet és halál kérdésében dönt. Antropomorf vonásai, emberi érzései vannak, szóban fejezi ki akarátát (Roux 1987a: 401–403). Tengrinek ez alapján a zsidó istenhez, *Jahvé*hoz hasonló karaktere rajzolódik ki, aki kiválasztott népének sorsába közvetlenül beavatkozva, büntetéssel és jutalmazással igyekszik azt az üdvözülés útjára terelni.

Első ránézésre a feliratokból is egy hasonló karakterű isten rajzolódik ki:

Tonjukuk 2-3 (TTOb)

tāŋri aŋja temiš äriŋj qan berdim
qaniŋiŋ qodup ičikdiŋ ičikdük
üčün tāŋri öl temiš äriŋj türk bo-
dun öldi alqındı yoq boldı

Tengri így szólt: Kánt adtam neked. Elhagytad kánodat és behódoltál [a kínaiaknak]. Mivel behódoltál, *Tengri* azt mondta: pusztulj el! Így a türk nép pusztult, enyészett és eltűnt.

Köl tegin K(elet) 25 (TKTm)

türk bodunuğ atı küsi yoq bolma-
zun teyin qaŋım qağaniğ ögüm
qatunuğ kötürmüš

A türk nép neve, híre ne vesszen el - mondta [Tengri], aki apámat a kagánt és anyámat a katunt hatalomba emelte.

Jobban megvizsgálva a szövegeket azonban a kép árnyalódik. Minde-
 melelőtt, Tengri ezeket a funkciókat nem egyedül tölti be. A kagán fele-
 melkedése, a birodalom sorsának alakulása, tehát az összes néphez kap-
 csoló esemény, a *föld*, *Umaj* és a *szent föld-víz* kegye által is történik.
 Ez egy *Jahve* típusú istenség alakjával összeegyeztethetetlen. Az egész
 orhoni anyagot figyelembe véve, egyetlen olyan tulajdonságot találunk,
 mely csupán az égistennel kapcsolatban jelenik meg: az, hogy az élet
 idejét megszabja. Ha a szövegek egészét vizsgáljuk, nem egy emberi tu-
 lajdonságokkal felruházott teremtő isten áll a középpontban, aki akarat-
 tal, közvetlenül avatkozik bele a történelembe, kollektíven megtorolva,
 hogy népe eltért az általa lefektetett elvektől. A gondolkodásmód alapját
 a világ és a társadalom meghatározottsága, egyszerűen fogalmazva, a
 világ rendje képezi. Míg a monoteista istenek diktálják a világrendet,
 Tengri belesimul abba. A világi történések aszerint jutalmazódnak vagy
 ítéletnek el, hogy milyen mértékben vannak összhangban ezzel a Tengri
 által is képviselt renddel. A világ rendje pedig az, hogy a türk nép biro-
 dalmat alkot és bölcs, karizmával rendelkező kagán alatt él. Ha a világ
 ettől eltér, felbomlik a rend:

**Bilge kagán K(elet) 29-30
 (TBKd)**

toquz oğuz mäniñ bodunum ärdi
 täñri yer bulğğaqın ücün ödingä
 küni täğdük ücün yağı boldi

*A Kilenc Oguz az én népem lett.
 De mert az ég és a föld összeza-
 varodott [a feje tetejére állt], mert
 epéjükben irigység támadt, ellen-
 séggé váltak.*

Ezt írja le egy már idézett, másik szövegünk is: „*Ha fenn az ég nem
 szakadt le, ha lenn a föld nem omlott be, türk nép, birodalmadat, törvénye-
 det ki tette tönkre? Ki követte? Türk nép, te [magad] voltál. Mivel neki [a
 kagánnak] hódoltál, táplált. Bölcs kagánoddal jártál. Jó birodalmadat
 magad rontottad el*” (Köl tegin K22–23).

E megközelítés tökéletesen illeszkedik az egész Belső-Ázsiát jellemző
 gondolkodásmódba, mely a vallást közösségileg értelmezi és az univer-
 zum rendjét elválaszthatatlanul összekapcsolja annak életével (DeWe-
 ese 1994: 28–48). A szövegeket végigkísérő két fogalom, pusztulás és
 létrejövés sem az individumra vonatkozik, hanem a nép, a birodalom, a
 szervezett közösség (*el*) létére.

Tengri domináns eleme a hiedelemrendszernek, a világregend pólusa, de nem az érzelmei által irányított antropomorf isten. Az antropomorf képet legerősebben az támogatja, hogy a szöveg minduntalan úgy fogalmaz: *tānri anja temiš*, ‘Tengri így mondta’, illetve *tānri ...teyin*, ‘Tengri ...mondva’. Ennek kapcsán azonban fontos megjegyeznünk, hogy e tulajdonság ismételten hozzárendelhető más elemekhez is, másrészt a *te-* ‘mondani’ ige nem szükségszerűen jelent valós megszólalást a török nyelvekben (Clauson 1972: 433). Akár a mai, akár a történeti nyelvekben gondolatot, érzést, szándékot, viszonyulást is kifejezhet. Ezer évre visszatekintve azt látjuk, a szót emberi tulajdonságokkal fel nem ruházott állatok, növények és tárgyak esetén is alkalmazták.

Mindezen megállapításokat szem előtt tartva, a szövegekből kiindulva és a teljes orhoni anyag általános hangvételét figyelembe véve, semmi nem indokolja azt, hogy a tengrizmust élesen elkülönülő vallási jelenségnek, vagy a kagán erőfeszítései által fenntartott birodalmi vallásnak tekintsük. A feliratokban megjelenő világszemlélet tökéletesen illeszkedik a kulturális környezetbe; az égisten szerepe pedig nem mutat túl azon, ami az ősi hiedelemrendszer lecsapódásaként egy birodalmi ideológiával átítatott szövegben természetes módon feltételezhető lenne. Minden bizonnyal érték a hiedelemrendszert külső, akár monoteista hatások is, de semmi nem utal arra, hogy a kultusz alakulásának természetes, szociális változások és kulturális hatások által meghatározott folyamata, a Türk Birodalom időszakában megmerevedett volna.

Felhasznált irodalom:

- Basilov, V. N. (1988): Török és mongol népek mitológiája. In: Tokarev, Sz. A. (ed.) *Mitológiai Enciklopédia*. Budapest. 479–531.
- Berta Á. (2004): *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.
- Clauson, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dallos E. (1998): *Az orhoni feliratok hitvilági elemei*. Szaldolgozat: JATE-Altajisztika Tanszék.
- Dallos E. (2004): Shamanism or Monotheism? Religious Elements in the Orkhon Inscriptions. *Shaman* 12. 63–85.
- Dankoff, R. (1975): Kāšgarī on the Beliefs and Superstitions of the Turks. *Journal of the American Oriental Society* 95. 68–80.
- Dankoff, R. - Kelly, J. (1982): *Mahmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*. Vol. 1. Duxbury.

- Dankoff, R. - Kelly, J. (1985): *Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Vol. 3. Duxbury.
- DeWeese, D. (1994): *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania.
- Doerfer, G. (1965): *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. 2. Türkische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden.
- Eliade, M. (2006): *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest.
- Golden, P. B. (1992): *An Introduction to the History of the Turkic People. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.
- Harva, U. (1938): *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Helsinki.
- Kakuk Zs. (1986): Kül Tegin és Bilge Kagán felirat. In: Györfly Gy. (szerk.) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest. 55–76.
- Malov, S. E. (1951): *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija*. Moskva–Leningrad.
- Ōsawa, T. (2013): Historical Significance on the Coexistence of Languages, Cultures and Cult-Beliefs Under the Early Old Turkic Kaghanate from the Ötüken Yüz to the Tianshan Regions. URL: <http://www.enu.kz/repository/repository2014/historical-significance.pdf>
- Róna-Tas A. (1987): Materialien zur alten Religion der Türken. In: Heissig, W. – Klimkeit, H.-J. (hrsg.) *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Wiesbaden. 33–45.
- Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden.
- Roux, J-P. (1987a): 'Tengri'. In: Eliade, M. (ed.) *Encyclopedia of Religion*. Vol. 14. New York. 401–403.
- Roux, J-P. (1987b): 'Turkic Religion'. In: Eliade, M. (ed.) *Encyclopedia of Religion*. 15. New York. 87–94.
- Sinor, D. (2008): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge.
- Tekin, T. (1993): *Irk bitig. The book of omens*. Wiesbaden.
- Vásáry I. (2003²): *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest.